

книжки. Вона настане лише тоді, коли ви ухвалите чітке рішення — тут і зараз — почати втілювати ці ідеї в життя. Як Марк написав собі:

«Зовсім не говори про те, якого ґатунку людиною повинна бути добра людина, але будь нею»⁴.

1.

МЕРТВИЙ ІМПЕРАТОР

180 рік н. е. Ще одна довга й важка зима добігає кінця на північному кордоні, а римський імператор Марк Аврелій, прикутий до ліжка, помирає у своєму військовому таборі у Віндобоні (сучасний Відень). Шість днів тому його вразила гарячка, і відтоді симптоми стрімко погіршувалися. Лікарі дійшли висновку, що імператор, мабуть, підхопив чуму Антоніна (ймовірно, штам віспи), яка вже чотирнадцять років вирувала в імперії. Маркові майже шістьдесят, фізично він слабкий, тож усе вказує на те, що імператор навряд чи одужає. Однак у присутності лікарів і слуг він видавався на диво спокійним, майже байдужим. Марк готувався до цієї миті все життя. Стоїчна філософія, якої він дотримувався, навчила його споглядати власну смерть спокійно й розважливо. Адже, згідно із вченням стоїків, навчитися вмирати означає розучитися бути рабом.

Цього філософського ставлення до смерті Марк не мав від природи. Його батько відійшов у засвіти, коли Маркові було

лише кілька років, залишивши сина у глибокій тузі. У сімнадцять років юнака всиновив імператор Антонін Пій — це було частиною продуманого плану наступництва, розробленого його попередником Адріаном. Він ще із раннього дитинства Марка побачив у ньому потенційну мудрість і велич. Однак юнак неохоче полишав дім матері, коли настав час перейти в палац. Антонін найняв найкращих учителів риторики й філософії, щоб підготувати Марка до правління. Серед його наставників були фахівці із вчень Платона й Арістотеля, але переважно філософське виховання Марка зосереджувалося на стоїцизмі. Ці вчителі стали для Марка сім'єю. Коли один із його найулюбленіших учителів помер, Марк, кажучь, так ридав, що слуги намагалися щосили його вгамувати. Вони хвилювалися, що люди вважають таку поведінку негідною для майбутнього правителя. Та Антонін наказав їм дати Маркові спокій: «Дайте йому бодай раз побути просто людиною. Ані філософія, ані імператорство не можуть відняти природного почуття». Багато років по тому, втрапивши кількох малих дітей, Марк знову заплакав — публічно, під час судового засідання. Один із захисників, виступаючи в залі, тоді промовив: «Благословенні ті, хто помер від чуми»¹.

Від природи люблячий й чуттєвий, Марк глибоко переживав втрати. Упродовж життя він дедалі частіше вдавався до давніх заповідей стоїцизму як до способу впоратися з втратами найближчих. І тепер, умираючи, він знову думав про тих, кого вже втратив. Кількома роками раніше відійшла у вічність імператриця Фаустина — його тридцятип'ятирічна дружина. Він прожив досить довго, щоб побачити смерть вісьмох із тринадцяти дітей. Чотири з восьми його доньок вижили, але з п'ятьох синів лишився тільки *один* — Коммод. Тож смерть була скрізь. За його правління мільйони римлян в імперії померли від воєн або

хвороб. Ці два явища йшли пліч-о-пліч, адже табори легіонерів були особливо вразливі до спалахів чуми, тим паче в довгі зимові місяці. Повітря довкола досі було насичене солодкими пахощами ладану — його спалювали в даремній надії, що той віджене хворобу. Уже майже десять років аромат диму та фіміаму нагадував Маркові: він живе в тіні смерті — і кожен день не дається просто так.

Зараження чумою не завжди мало летальні наслідки. Однак видатний придворний лікар Марка — Гален — помітив, що смерть невідворотна, якщо фекалії хворого ставали чорними (ознака внутрішньої кишкової кровотечі). Може, саме тому лікарі вважали, що Марк помирає. Або просто зрозуміли, наскільки він ослаб із віком. Упродовж дорослого життя імператор страждав від хронічного болю у грудях і животі, а також від низки хвороб. Він завжди погано їв. Зараз Марк *добровільно* відмовляється від їжі, щоб прискорити смерть. Сократ зазвичай казав, що смерть схожа на жартівника у страшній масці, яким лякають малечу. Але мудра людина обережно знімає маску й бачить, що там немає нічого страшного. Завдяки прижиттєвій підготовці тепер, коли смерть нарешті дуже близько, Марк боїться її не більше, ніж тоді, коли вона була далеко. Імператор просить лікарів описати йому, що відбувається всередині його тіла — докладно й терпляче, — щоб він міг споглядати власні симптоми з байдужістю природознавця. Його голос майже згас. Через виразки в роті й горлі Маркові важко говорити. Зрештою, імператор утомлюється. Він робить жест, наказуючи лікарям залишити кімнату. Він хоче побути сам — наодинці зі своїми думками.

Самотній у своїй кімнаті, він чує власне хрипке дихання й уже не відчувається імператором — лише слабким і хворим старим, що перебуває за крок до смерті. Він повертає голову

і помічає своє відображення на відполірованій поверхні золоті статуї богині Фортуни, що стоїть поряд із його ліжком. Його вчителі-стойки радили практикувати ментальну вправу: щоразу, коли бачиш своє відображення. Це спосіб тренувати емоційну стійкість і прийняття власної смертності. Марк фокусує погляд на відображенні, він намагається уявити одного з давно померлих римських імператорів. Спочатку він уявляє Антоніна, свого названого батька, а потім названого дідуся, імператора Адріана. Марк навіть уявляє, як його відображення повільно набуває рис із картин та скульптур Августа, що заснував імперію два століття тому. Марк мовчки запитує себе: «Де вони зараз?» і пошепки відповідає: «*Ніде...* або ніхто не знає, де»².

Він терпляче, хоч і сонно, розмірковує про смертність імператорів, що були до нього. Від них не лишилося нічого, крім кісток і пороку. Колись славетні життя поступово зникли з пам'яті прийдешніх поколінь, ставши незначущими. Їхні імена тепер звучать застаріло, мов відлуння іншої епохи. Імператор Адріан потоваришував із Марком, коли той був хлопчиком; вони зазвичай ходили разом полювати на кабанів. А тепер під орудою Марка служать молоді офіцери, для яких Адріан — це лише ім'я з історичних книжок, а його реальне живе тіло давно замінили бездушні портрети й статуї. Антонін, Адріан, Август — усі однаково мертві, усі полишили нас. Усі люди — від Александра Великого й аж до найбільш непоказного погонича його мулів — завершують життя, лежачи в тій самій землі. Король і жебрак — в однаковому становищі. Та сама доля невідворотно чекає кожного...

Цей ланцюг думок перервався нападом кашлю, під час якого з горла Марка виділилися кров і шматки плоті. Біль і дискомфорт від гарячки намагаються заповнити його увагу, проте

Марк переходить до наступної частини роздумів: імператор каже собі, що він — лише один із цих мертвих людей. Скоро від нього не лишиться нічого, крім просто імені поряд з іншими в підручниках з історії, а одного дня забудуть навіть його ім'я. Ось як він споглядає власну смертність: Марк використовує одну з давніх вправ стоїків, яку вивчив замолоду. Коли ми щиро приймаємо власну смерть як невідворотну частину життя, то бажати безсмертя стає так само безглуздо, як і мріяти про тіло, тверде, наче діамант, або про можливість літати, наче птах. Щойно ми зможемо усвідомити, що деяких нещастя не уникнути, уже не буде потреби про них хвилюватися. Ми перестанемо прагнути неможливого, побачивши з кришталевою ясністю, що це все марно. Смерть — одна з найпевніших речей у житті, тож для мудрої людини вона має бути тим, чого варто боятися найменше.

Марк почав вивчати філософію у дванадцятирічному віці, однак посилено практикував її з третього десятка, коли щиро присвятив себе прагненню стати стоїком. Відтоді він щодня виконував стоїчні вправи, навчаючи розум і тіло підкорятися здоровому глузду, і суттєво змінився як людина та правитель, щоб наблизитися до рівня стоїчного ідеалу. Він систематично розвивав мудрість і стійкість, наслідуючи приклад учителів-філософів, а також інших людей, якими захоплювався, — передусім Антоніна. Марк навчився в них спокійно й гідно приймати негаразди. Він уважно спостерігав, як вони жили у злагоді зі здоровим глуздом і втілювали чотири головні чесноти: *мудрість, справедливість, мужність, поміркованість*. Вони відчували біль втрати, але не піддавалися йому. До того часу Марк зазнав уже стільки втрат і так часто відпрацьовував свою реакцію на них, що більше не плакав безконтрольно. Він більше

не кричав: «Чому?» і «Як це могло статися?» — навіть не допускав таких думок. Він твердо засвоїв істину: смерть — природна й неминуча частина життя. Тепер, коли настав його час, Марк приймає це і ставиться до всього по-філософськи. Можна навіть сказати, що він потоваришував зі смертю. Він і далі проливає сльози й горює за втратами, але робить це вже як мудра людина. Він не посилює природного горя скаргами чи докорами Всесвіту.

Скінчивши щоденник філософських рефлексій кілька років тому, Марк завершив фінальну частину життєвого шляху. Зараз, лежачи в дискомфорті й відчуваючи біль, близький до кінця, він потроху пригадує, що помирав уже багато разів на цьому шляху. Найперше Марк-дитина помер, коли увійшов до імператорського палацу як спадкоємець трону, прийнявши титул Цезаря після смерті Адріана. Як не стало Антоніна, Марк, молодий Цезар, помер знову — коли зайняв місце римського імператора. Полишаючи Рим, щоб командувати північними легіонами під час Маркоманських війн, він пережив ще одну смерть: перехід до воєнного життя й тимчасове перебування на чужій землі. Тепер, як старий чоловік, він постає перед смертю не вперше, а востаннє. Від народження ми постійно вмираємо — не лише на кожному етапі життя, але й щодня. Марк зауважив: наші тіла вже не ті, з якими ми з'явилися на світ. Ніхто не є тією самою особистістю, що й учора. Усвідомлення цього робить відхід легшим: ми не можемо більше втримати життя, як не можемо втримати течію стрімкого потоку.

Зараз Марк почувається втомленим і майже занурюється у сон, але докладає зусиль, щоб підвестися й сісти на ліжку. У нього лишилися незавершені справи. Він наказує стражам привести членів його родини й найближче коло придворних — «друзів

імператора», яких уже викликали до табору. Хоча Марк усе життя страждав від хвороб і видається слабким, насправді він надзвичайно стійкий. Імператор уже був за крок від смерті, але цього разу лікарі підтверджують, що він навряд чи виживе. Усі відчувають, що кінець близько. Марк прощається з улюбленими друзями, зятями й чотирма доньками. Він поцілував би кожну з них, але чума змушує їх тримати дистанцію.

Зять Марка Аврелія, Помпеян — його права рука й командувач військ під час Маркоманських війн — як завжди, поруч. Тут і друг усього його життя Ауфідій Вікторін, ще один генерал, а також Брутій Презент, тесть Коммода, і ще один його зять — Гней Клавдій Север, близький друг і філософ. Усі урочисто зібралися довкола його ліжка. Марк наголосив, що вони мають добре піклуватися про Коммода — його єдиного вцілілого сина, який останні три роки правив разом із ним. Марк призначив для нього найкращих учителів, але їхній вплив згасав. Коммод став імператором, коли йому було лише шістнадцять; Марку свого часу довелося чекати сорокаріччя. Молодих правителів, наприклад імператора Нерона, зазвичай швидко псувала влада, і Марк бачив, що його син уже потрапив у погану компанію. Він просить друзів, особливо Помпеяна, зробити йому честь і запевнити, що Коммода виховуватимуть, як власного сина.

Марк призначив Коммода офіційним наступником, надавши йому титул Цезаря, коли тому було лише п'ять років. Молодший брат Коммода, Марк Анній Вер, також отримав титул Цезаря, але невдовзі помер. Марк сподівався, що обидва сини одного дня правитимуть разом. Усі плани наступництва, які Марк узгоджував із Сенатом, зрештою виявилися ненадійними. Так чи інакше, на піку епідемії чуми, на початку Першої Маркоманської війни, для стабільності Риму потрібно було мати